

ANNA IZABELA BRZEZIŃSKA*, RADOSŁAW KACZAN
KONRAD PIOTROWSKI, PIOTR RYCIELSKI

Uwarunkowania aktywności zawodowej osób z ograniczeniami sprawności: kapitał osobisty i społeczny**

1. Wprowadzenie

Problem satysfakcji z życia i jej związku z możliwością podjęcia i wykonywania pracy dotyczy każdego dorosłego człowieka, ale w przypadku osób z różnymi ograniczeniami sprawności nabiera szczególnego znaczenia. Możliwość wykonywania pracy, czy to w domu, czy poza domem, ma istotne znaczenie ze względu na uzyskiwanie środków finansowych potrzebnych na utrzymanie siebie czy rodziny, utrzymanie optymalnego, z własnego punktu widzenia, poziomu życia, możliwości osobistego rozwoju, nawiązywanie i utrzymywanie wielu relacji społecznych, w tym także w miejscu pracy. Przede wszystkim jednak dla ludzi doświadczających różnych ograniczeń z powodu własnej niepełnosprawności sama możliwość wykonywania pracy jest, nie tylko w ich przekonaniu, specyficznym „dowodem” na to, że są tacy sami, jak inni ludzie w ich wieku i mają podobne potrzeby oraz takie same prawa, że nie wypadają poza nawias społeczeństwa, co zmniejsza ryzyko ich marginalizowania w społeczeństwie z powodu niepełnosprawności.

Przekonanie, że praca upodabnia do innych może w niektórych sytuacjach powodować, iż osoby z umiarkowanym, a szczególnie ze znacznym stopniem niepełnosprawności będą godziły się na podjęcie jakiegokolwiek pracy, nawet gdy zakres obowiązków zawodowych będzie wymagał wykonywania zadań i czynności mieszczących się znacznie poniżej ich formalnych kwalifikacji i rzeczywistych umiejętności czy osobistych planów i aspiracji. Wartością znacznie wyżej cenioną będzie wtedy sama możliwość wykonywania pracy, wyjścia z domu, kontaktowania się z ludźmi, doświadczania podobnych sukcesów i podobnych niepowodzeń czy nawet porażek.

* Prof. dr hab. Anna Izabela Brzezińska i zespół – Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie, e-mail: aibrzez@amu.edu.pl lub aktywizacja@swps.edu.pl

** Jest to drugi artykuł z cyklu prezentującego wyniki badań nad aktywnością zawodową osób z ograniczeniami sprawności. Pierwszy ukazał się w „Nauce” nr 1/2008, str. 129-150 (Brzezińska, A. I., Kaczan, R., Piotrowski, K., Rycielski, P., Sijko, K., Wiszejko-Wierzbicka, D. *Uwarunkowania aktywności zawodowej osób z ograniczeniami sprawności: czynniki społeczno-demograficzne*).

Nasze badania przeprowadzone w ramach projektu, dotyczącego poszukiwania psychospołecznych uwarunkowań aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych¹, nastawione były m.in. na wykrycie tych czynników, które powodują, że satysfakcja z pracy u pracujących osób niepełnosprawnych jest wysoka, podobnie jak ich ogólne zadowolenie z życia. Jednocześnie szukaliśmy odpowiedzi na pytania o to, dlaczego nie jest podobnie wysoka u wszystkich, którzy pracują? Inny problem – z jakim zetknęliśmy się już w fazie badań jakościowych (por. praca pod red. Łukowskiego, 2008) – odnosi się do tego, co powoduje, że nie wszystkie niepełnosprawne osoby pracujące są zadowolone z pracy i z życia, a z kolei niektóre osoby niepracujące są jednak z życia zadowolone?

2. Problem

W artykule prezentujemy wybrane wyniki badań², dotyczące uwarunkowań satysfakcji z życia u pięciu grup osób niepełnosprawnych różniących się w chwili badania statusem zawodowym. Uwarunkowania te podzieliśmy na dwie grupy. Pierwsza to zasoby indywidualne zgromadzone w okresie dzieciństwa, określamy je mianem kapitału osobistego. Druga grupa to kapitał społeczny, czyli to wszystko, co jednostka posiada w związku i dzięki kontaktom społecznym z innymi ludźmi. Dlaczego pojęcie kapitału wydało nam się ważne w odniesieniu do problematyki satysfakcji z życia i aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych? Jeśli potraktujemy oba rodzaje kapitału jako rodzaj zasobów, z których badani mogą na różne sposoby korzystać i które pozwalają im na podejmowanie działań np. na polu zawodowym, to odkrycie powiązań, jakie istnieją między rodzajami tych zasobów, staje się szczególnie istotne w planowaniu i wprowadzaniu oddziaływań mających na celu poprawę jakości życia osób niepełnosprawnych.

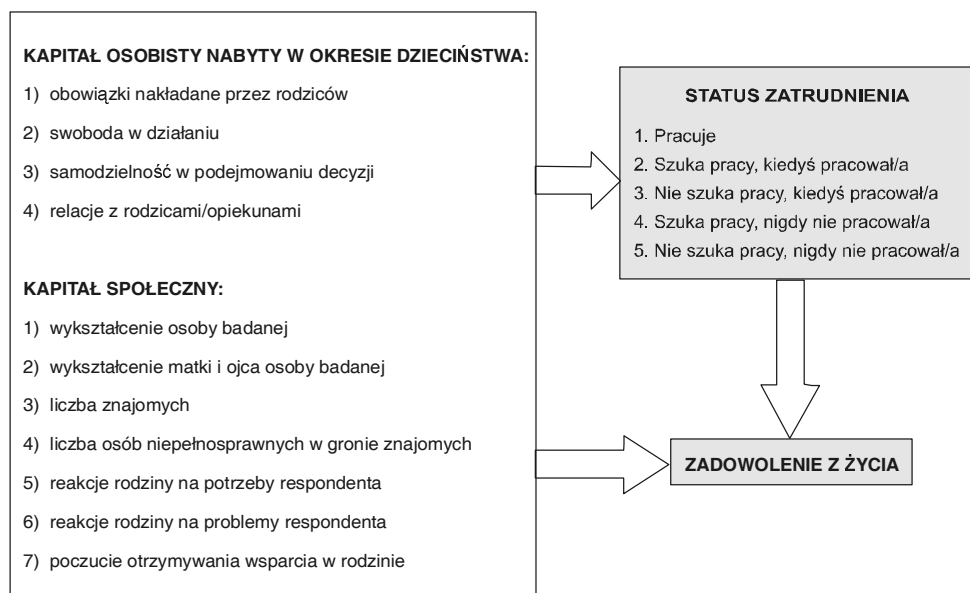
W literaturze najczęściej opisuje się kapitał społeczny jako „normy i sieci społeczne umożliwiające podejmowanie wspólnych działań” (definicja Banku Światowego z roku

¹ Projekt nr WUE/0041/IV/05 pt.: *Psychospołeczne uwarunkowania aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych*, zrealizowany w latach 2005-2008, współfinansowany był ze środków EFS i Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej w Warszawie. Opis wszystkich etapów badań patrz strona internetowa: www.swps.edu.pl/new_www/efs/

² Wyniki, które prezentujemy i poddajemy analizie, pochodzą z badań przeprowadzonych w lipcu 2007 roku przez firmę PENTOR Research International SA na terenie całej Polski na populacji osób niepełnosprawnych prawnie – aktywnych i biernych zawodowo o umiarkowanym i znacznym stopniu niepełnosprawności w wieku 18-60/65 lat. Zrealizowanych zostało 1498 wywiadów. Przy doborze próby stosowano następujące kryteria: (1) kryteria lokalizacyjne (województwo i miejsce zamieszkania – wieś/miasto), (2) kryteria demograficzne: płeć i wiek (grupa w wieku 18-29 lat, w wieku 30-49 lat oraz grupa powyżej 50 lat); (3) kryteria związane z niepełnosprawnością: stopień niepełnosprawności (umiarkowany i znaczny) oraz rodzaj niepełnosprawności (niepełnosprawność słuchowa, ruchowa, wzrokowa, psychiczna, somatyczna).

2000 – za: Gertler, Levine i Moretti, 2006, s. 455). Wg Pierre'a Bourdieu jest to „suma zasobów [...], którymi dysponuje jednostka lub grupa dzięki posiadaniu trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych relacji wzajemnej znajomości i rozpoznawania się” (Bourdieu i Wacquant, 1992, s. 119; za: Sztompka, 2007, s. 244). W naszej analizie rozszerzamy pojęcie kapitału na tego rodzaju zasoby, które nie są bezpośrednio powiązane z jakością sieci społecznych, ale wiążą się z wczesnymi doświadczeniami socjalizacyjnymi i jako takie mogą przyczyniać się do kształtowania takich umiejętności jednostki, jak: innowacyjność, kreatywność, zaradność i przedsiębiorczość (por. Pavey, 2006). O sile i znaczeniu kapitału pisze Piotr Sztompka, stwierdzając, że „sprzyja [on] osiągnięciu różnorodnych celów i ma przy tym tendencję do samopomnażania się: ci, co go mają, mają szanse mieć go jeszcze więcej” (Sztompka, 2007, s. 245).

Jakość doświadczeń i relacji, jakie były udziałem osób badanych, w połączeniu z ich aktualnym umiejscowieniem w sieciach społecznych może w istotny sposób modyfikować zarówno ich aktywność zawodową, jak i poczucie zadowolenia z życia. W nawiązaniu do opisywanych powyżej charakterystyk kapitału osobistego i społecznego chcemy sprawdzić w badanej przez nas grupie osób niepełnosprawnych, jakie relacje zachodzą między kapitałem osobistym i społecznym z jednej strony, a aktywnością zawodową i zadowoleniem z życia z drugiej.

Ryc. 1. Badane zmienne i związki między nimi

Źródło: opracowanie własne

W tym celu poszukiwaliśmy odpowiedzi na następujące pytania:

- 1) Który kapitał jest ważniejszy – osobisty czy społeczny – z punktu widzenia zadowolenia z życia i aktualnego statusu zawodowego?
- 2) Które z badanych elementów składowych jednego i drugiego rodzaju kapitału są silniej powiązane z zadowoleniem z życia u badanych osób?
- 3) Jaką rolę pełni status zawodowy?
- 4) Czy wpływ wyodrębnionych składowych kapitału na poziom zadowolenia z życia jest bezpośredni czy pośredni – *via* status zawodowy?
- 5) Jaką rolę odgrywa poziom niepełnosprawności?
- 6) Czy i jakie można wyróżnić grupy ryzyka związane ze specyficznym układem badanych składowych obu rodzajów kapitału?

Na rycinie 1. pokazano schemat analizowanych przez nas zmiennych i związków między nimi.

3. Metoda

Badaniem objęta została populacja osób niepełnosprawnych prawnie, aktywnych i biernych zawodowo o umiarkowanym i znacznym stopniu niepełnosprawności, w wieku 18-65 lat. Zrealizowanych zostało 1498 wywiadów, w tym 791 z osobami aktywnymi zawodowo (pracującymi i poszukującymi pracy) oraz 707 z osobami biernymi zawodowo (nieposzukującymi pracy). Badaną grupę podzieliliśmy na pięć podgrup wg kryterium posiadania pracy aktualnie, kiedyś i wyrażanej chęci znalezienia pracy. W ten sposób określono dla każdej badanej osoby jej status zawodowy (patrz pięć kategorii na ryc. 1. oraz w tabeli 1). Grupy 1-3 to osoby, które kiedykolwiek pracowały – w przeszłości albo w momencie prowadzenia badań. Grupy 4 i 5 to osoby, które nigdy nie pracowały, choć część z nich w momencie badań poszukiwała pracy.

Tabela 1. Grupy osób z ograniczeniami sprawności wyróżnione ze względu na charakter aktywności zawodowej

Status zatrudnienia	Charakterystyka
1) Pracujący	Aktywni zawodowo, posiadający zatrudnienie w momencie badania
2) Bezrobotni, którzy kiedyś pracowali	Poszukujący pracy i gotowi ją podjąć
3) Bierni, którzy kiedyś pracowali	Nieposzukujący pracy i niezainteresowani jej podjęciem
4) Bezrobotni, którzy nigdy nie pracowali	Poszukujący pracy i gotowi ją podjąć
5) Bierni, którzy nigdy nie pracowali	Nieposzukujący pracy i niezainteresowani jej podjęciem

Źródło: opracowanie Konrad Piotrowski

Pytania, które dotyczyły kapitału osobistego obejmowały cztery ważne w dzieciństwie kwestie (por. ryc. 1): (1) liczbę obowiązków nakładanych przez rodziców bądź opiekunów, (2) zakres swobody i związaną z tym kontrolę dorosłych nad działaniami dziecka, (3), stopień samodzielności w podejmowaniu ważnych życiowych decyzji oraz (4) rodzaj relacji z rodzicami bądź opiekunami. Pierwsza zmienna mierzona była na skali 6-stopniowej, pozostałe na skali 5-stopniowej.

Z kolei zmienne odnoszące się do kapitału społecznego obejmowały: (1) wykształcenie respondenta oraz (2) jego matki i ojca (mierzone liczbą lat nauki szkolnej), (3) deklarowaną przez respondenta liczbę znajomych i przyjaciół oraz (4) liczbę znajomych i przyjaciół z ograniczeniem sprawności, a także zmienne dotyczące aktualnych relacji w rodzinie, mierzone na skali 5-stopniowej: (5) reakcja rodziny na potrzeby badanego (brak reakcji, reakcja adekwatna, reakcja nadmierna, wynikająca z ograniczenia sprawności osoby badanej), (6) reakcja rodziny na problemy badanego (brak reakcji, reakcja adekwatna, reakcja nadmierna, wynikająca z ograniczenia sprawności osoby badanej) oraz (7) poczucie wsparcia, na które osoba badana może liczyć w rodzinie.

4. Wyniki

Analizy wyników dokonamy w trzech krokach. Najpierw przedstawimy związki między składowymi kapitału osobistego a zadowoleniem z życia osób o różnym statusie zawodowym. Pozwoli to na rozstrzygnięcie, czy kapitał zgromadzony w okresie dzieciństwa wpływa pośrednio (*via* status zawodowy) czy bezpośrednio (niezależnie od statusu zawodowego) na poziom zadowolenia z życia. Następnie przeanalizujemy związek elementów kapitału społecznego z zadowoleniem z życia i statusem zawodowym osób badanych. Ostatni, trzeci, krok w analizie to poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o wagę obu rodzajów kapitału w wyznaczaniu sukcesu życiowego, mierzonego z jednej strony obiektywnie (status zawodowy), a z drugiej subiektywnie (poczucie zadowolenia z życia).

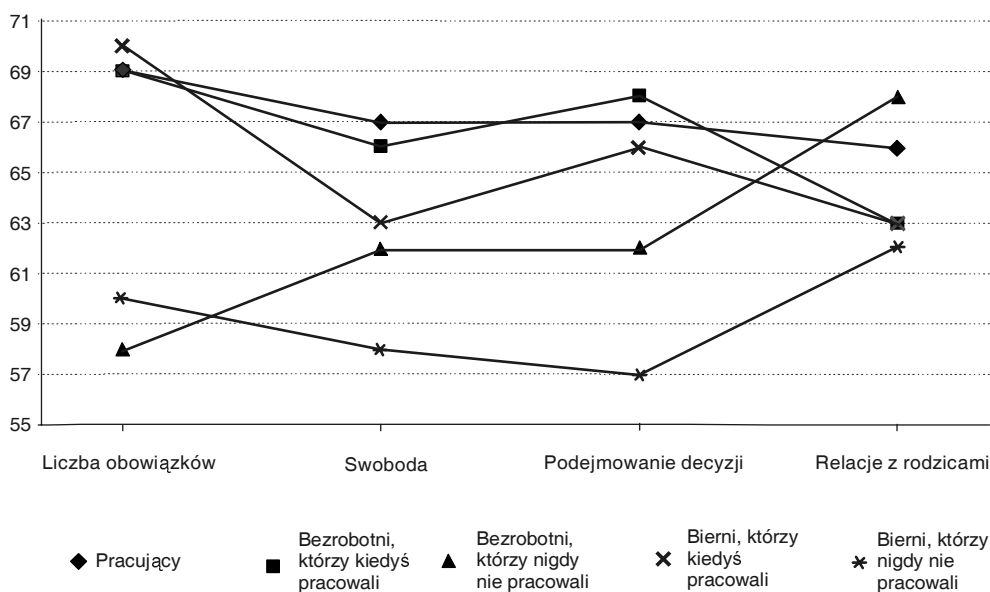
4.1. Rola kapitału osobistego

Rola wczesnych doświadczeń i relacji z osobami znaczącymi, szczególnie rodzicami bądź opiekunami, w rozwoju może być ujmowana dwojako. Po pierwsze, jest to czynnik kształtujący, w pewnych granicach determinujący (Waddington, 1957), nasze cechy i sposoby przeżywania świata przez swój wpływ na przebieg procesu rozwoju i osiągnięcia rozwojowe w kolejnych etapach życia w okresie dzieciństwa oraz dorastania. Po drugie, jest to swego rodzaju zasób, który może wpływać i ułatwiać, bądź zakłócać, realizowanie zadań i podejmowanie wyzwań w okresie dorosłości. To drugie, niedeterministyczne podejście (por. Gottlieb, 1983), znalazło odzwierciedlenie w przyjętym przez nas założeniu o traktowaniu sposobu wychowania i jego efektów w okresie dzieciństwa jako rodzaju kapitału osobistego jednostki.

W skład tak rozumianego kapitału osobistego może wchodzić wszystko to, co Bogdan Mach (2003, s. 16) określa mianem „indywidualnych zasobów psychologicznych”, jak np. nastawienie do siebie i innych ludzi, gotowość do podejmowania różnych działań czy postawy wobec różnych obiektów. Jakość tych zasobów wiąże ze zwiększaniem bądź zmniejszaniem szans jednostki na rynku pracy, tak w zakresie znalezienia pracy, jak i jej utrzymania. Zadaniem, jakie postawiliśmy sobie w tej części pracy, jest zatem analiza jakości kapitału osobistego badanych przez nas osób niepełnosprawnych i związków, jakie zachodzą między nim a zadowoleniem z życia i aktualnym statusem zawodowym.

4.1.1. Kapitał osobisty i jego związek ze statusem zawodowym

Sposób traktowania dziecka przez rodziców w codziennych sytuacjach życiowych, metody jego wychowywania i uwikłane weń wartości, związane z tym doświadczenia i kształtujące się na ich podstawie właściwości jego osobowości stanowią dla niego swoisty zasób – kapitał, który może być wykorzystywany i inwestowany w różne osobiste przedsięwzięcia zarówno w okresie dorastania, jak i w życiu dorosłym.

Ryc. 2. Wskaźniki poziomu kapitału osobistego a status zawodowy osób badanych

Uwaga: dokonano transformacji wartości średnich (M)

wg wzoru: $M_1/(X_{max1}) \times 100$ na skalę 0-100

Na rycinie 2. pokazano wartości średnie, uzyskane przez grupy osób o różnym statusie zawodowym dla czterech składowych kapitału osobistego. Różnice istotne statystycznie (wg testu S-N-K czyli Studenta-Newmana-Keulsa przy $p < 0,05$) dotyczą tylko

pierwszej składowej, a mianowicie liczby obowiązków nakładanych na dziecko przez rodziców.

Dwie grupy osób podobne do siebie ze względu na fakt, iż nigdy dotąd nie pracowały, tj. grupa 4 (z tabeli 1) – osoby bezrobotne, które szukają pracy, ale nigdy dotąd nie pracowały, i grupa (5) – osoby bierne, które nie szukają pracy i nigdy dotąd nie pracowały, doświadczały w okresie dzieciństwa znacznie mniejszej liczby obowiązków niż osoby należące do pozostałych trzech grup. Osoby w tych trzech grupach, które albo aktualnie pracują, albo kiedyś pracowały, doświadczały w dzieciństwie podobnie dużej liczby obowiązków. Możemy zatem przypuszczać, że większa liczba obowiązków w dzieciństwie, wymagająca od dziecka nie tylko wysiłku, ale także nabycia określonych umiejętności, tworzy swoistą sytuację treningową i w efekcie stwarza warunki dla kształtowania się większej gotowości do podejmowania aktywności zawodowej i większej determinacji w poszukiwaniu, a potem utrzymaniu pracy.

W przypadku pozostałych wymiarów kapitału osobistego różnice między poszczególnymi grupami nie były istotne statystycznie, choć, jak to pokazuje ryc. 1, osoby, które nigdy nie pracowały, nie pracują i nie poszukują pracy (osoby bierne – grupa 5), w okresie swojego dzieciństwa doświadczały znacznego ograniczania swobody oraz miały niewiele okazji do samodzielnego podejmowania decyzji. Nie jest możliwe tutaj rozstrzygnięcie tego, na ile było to spowodowane obiektywnie wysokim poziomem niepełnosprawności dziecka (wtedy kontrolowanie dziecka i pomaganie mu w wielu sytuacjach jest konieczne), a na ile nadmiernie opiekuńczą i kontrolującą postawą rodziców niezależną od stopnia sprawności dziecka, a wynikającą z przyjętej przez nich filozofii wychowania, na ile wreszcie interakcją obu czynników, co oznaczałoby, iż rodzice uważają, że powinni kontrolować dziecko i otaczać je zwiększoną opieką dlatego, że jest ono niepełnosprawne.

Tabela 2. Poziom niepełnosprawności a status zawodowy

Status zawodowy	1	2	3	4	5
	Osoby pracujące	Osoby bezrobotne, które kiedyś pracowały	Osoby bierne, które kiedyś pracowały	Osoby bezrobotne, które nigdy nie pracowały	Osoby bierne, które nigdy nie pracowały
Liczba osób	<i>n</i> = 564	<i>n</i> = 156	<i>n</i> = 308	<i>n</i> = 71	<i>n</i> = 399
Niepełnosprawność umiarkowana	82,6%	78,2%	60,1%	66,2%	53,9%
Niepełnosprawność znaczna	17,4%	21,8%	39,9%	33,8%	46,1%

Źródło: opracowanie własne

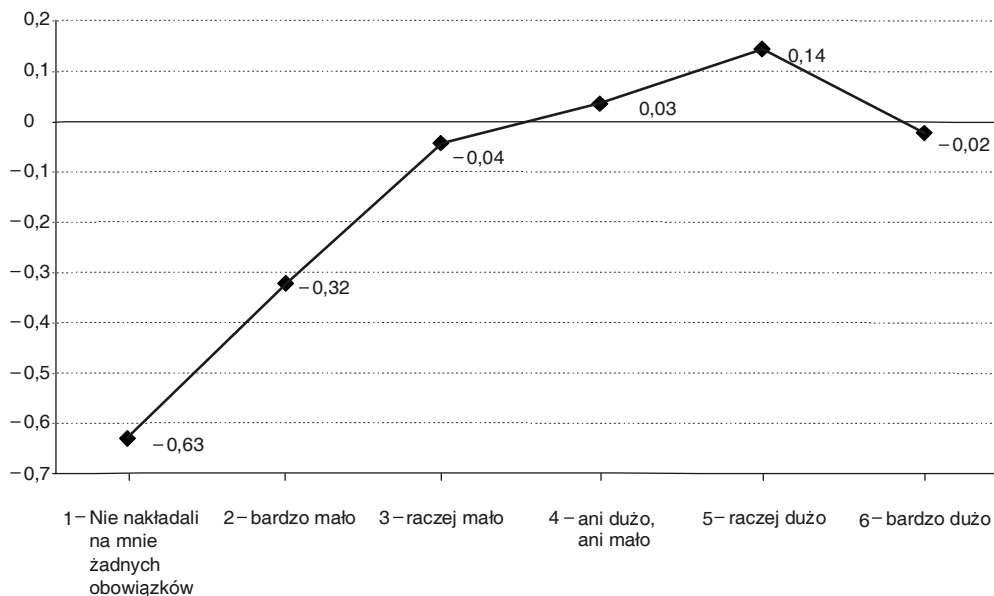
Nasze wyniki pokazują, iż w grupie osób, które nigdy nie pracowały i nie szukają pracy (grupa 5 w tabeli 2), jest stosunkowo dużo (w porównaniu z innymi grupami, szczególnie z grupą 1) osób o znacznym stopniu niepełnosprawności (46%). Jest to więc swoista grupa ryzyka, w której prawdopodobnie dwa czynniki wchodzi z sobą w interakcję. Jednym z nich jest znaczny stopień niepełnosprawności w obiektywny sposób utrudniający realizację zadań życiowych i zawodowych, a drugim sposób wychowania, który nazwać możemy „wychowaniem ograniczającym”.

4.1.2. Kapitał osobisty i jego związek z zadowoleniem z życia

W celu sprawdzenia, jaki jest związek między kapitałem osobistym a zadowoleniem z życia, dokonano analizy na resztach regresji z pominięciem wariacji wyjaśnianej przez wiek i poziom wykształcenia (lata edukacji). Pozwoliło to uzyskać wyniki „czyste”, czyli niezakłócone wpływem tych dwóch zmiennych socjodemograficznych. Zabieg ten jest szczególnie ważny w świetle innych naszych ustaleń (por. Brzezińska i Kaczan, 2008), które wskazują na silny i pozytywny związek wieku osoby badanej z jej poczuciem doświadczania licznych obowiązków w dzieciństwie. Zasadniczo osoby starsze częściej mówiły o doświadczaniu większej liczby obowiązków niż osoby młodsze. Może to wynikać z obiektywnie innego przebiegu procesu socjalizacji obecnego średniego pokolenia osób dorosłych. Być może była to socjalizacja, którą H. Rudolph Schaffer (1994) określa jako „lepienie z gliny”, czyli z dominacją wpływów jednokierunkowych, tj. od dorosłego do dziecka, mniej skoncentrowana na potrzebach, a bardziej na powinnościach dziecka, z wyrazistym i spójnym systemem kar i nagród. Drugie wyjaśnienie tego faktu można wiązać z inną percepcją przeszłości, szczególnie dzieciństwa, przez osoby starsze niż młodsze w naszej próbie badawczej.

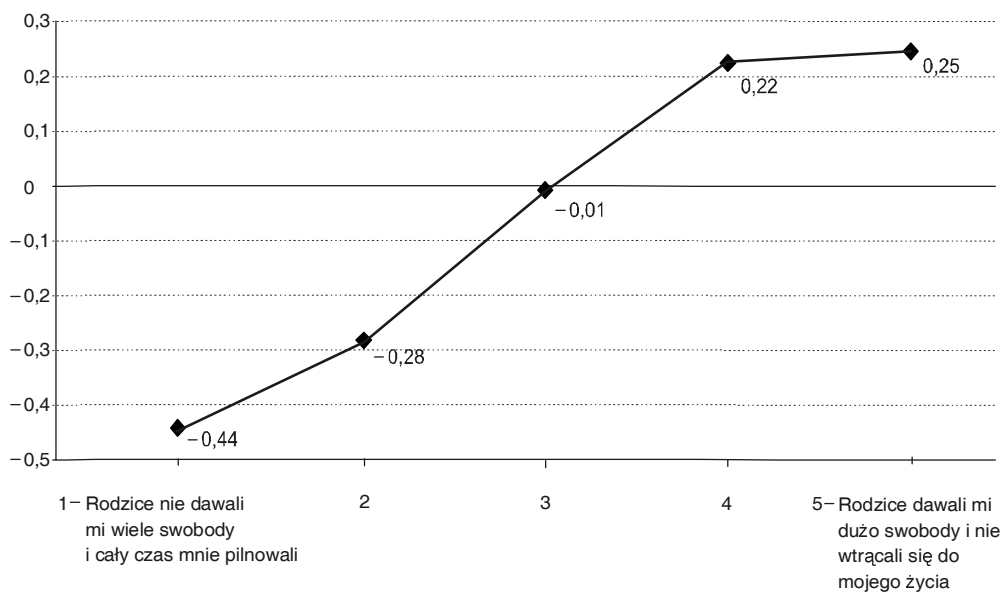
Na rycinach 3, 4, 5 i 6, prezentujących związek liczby obowiązków, zakresu swobody, samodzielności w podejmowaniu decyzji i rodzaju relacji z rodzicami doświadczanych w dzieciństwie z zadowoleniem z życia, wartości poniżej zera oznaczają, że zadowolenie z życia jest niższe, niż wynikałoby to z wartości przewidywanych na podstawie wieku i wykształcenia. Osoby starsze, o czym wspominaliśmy wyżej, istotnie częściej mówiły o dużej liczbie obowiązków w okresie dzieciństwa niż osoby młodsze ($F(4,1424) = 19,35; p < 0,001$). Także osoby lepiej wykształcone (wg wskaźnika liczby lat nauki) istotnie częściej mówiły o większej liczbie obowiązków w dzieciństwie niż osoby wykształcone gorzej ($F(5,1381) = 15,15; p < 0,001$).

Po wytrąceniu wpływu wieku i liczby lat nauki okazało się, iż wysokie zadowolenie z życia w okresie dorosłości wiązało się w przypadku osób badanych z takimi doświadczeniami wyniesionymi z dzieciństwa, które możemy określić jako wspierające i budujące samodzielność, dające poczucie wpływu na zdarzenia poprzez możliwość podejmowania decyzji oraz wypełniania licznych, ale nie nadmiernie obciążających obowiązków.

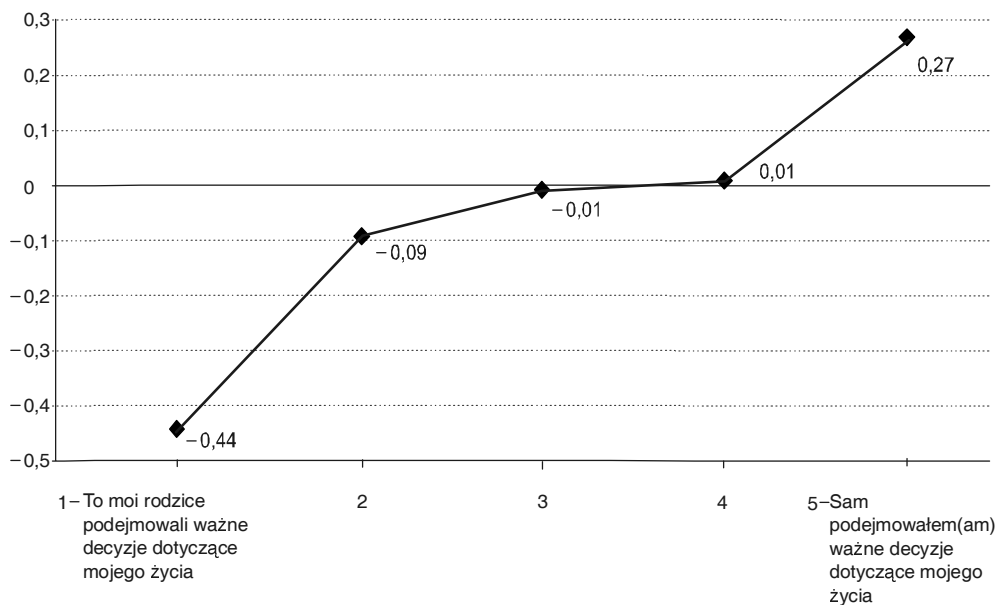
Ryc. 3. Zadowolenie z życia a obowiązki w okresie dzieciństwa
(w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i lat edukacji)

Źródło: badania własne

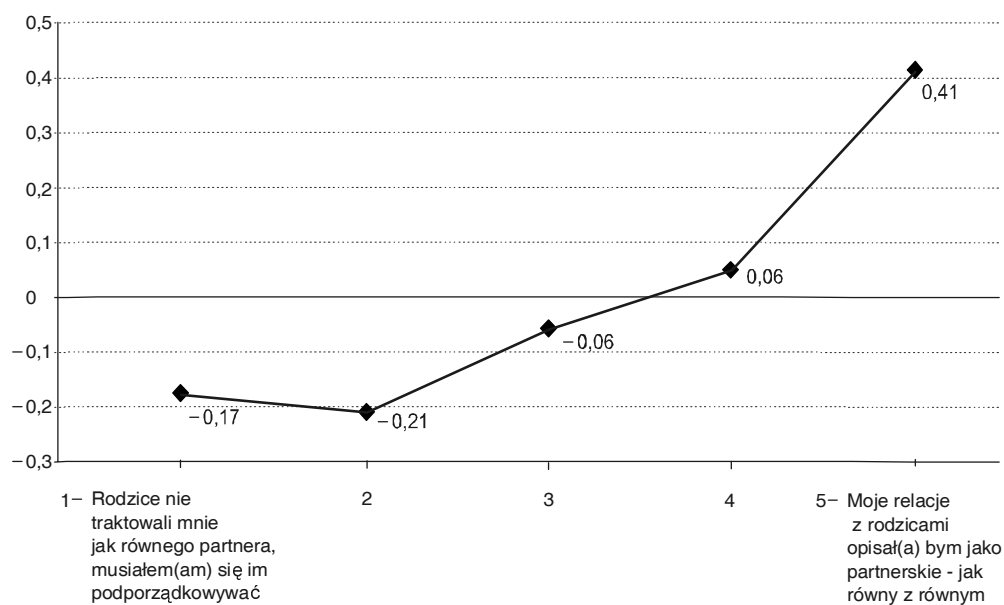
Ryc. 4. Zadowolenie z życia a poczucie swobody w okresie dzieciństwa
(w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i edukacji)

Źródło: badania własne

Ryc. 5. Zadowolenie z życia a samodzielność w podejmowaniu decyzji w okresie dzieciństwa (w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i edukacji)

Źródło: badania własne

Ryc. 6. Zadowolenie z życia a relacje z rodzicami w okresie dzieciństwa (w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i edukacji)

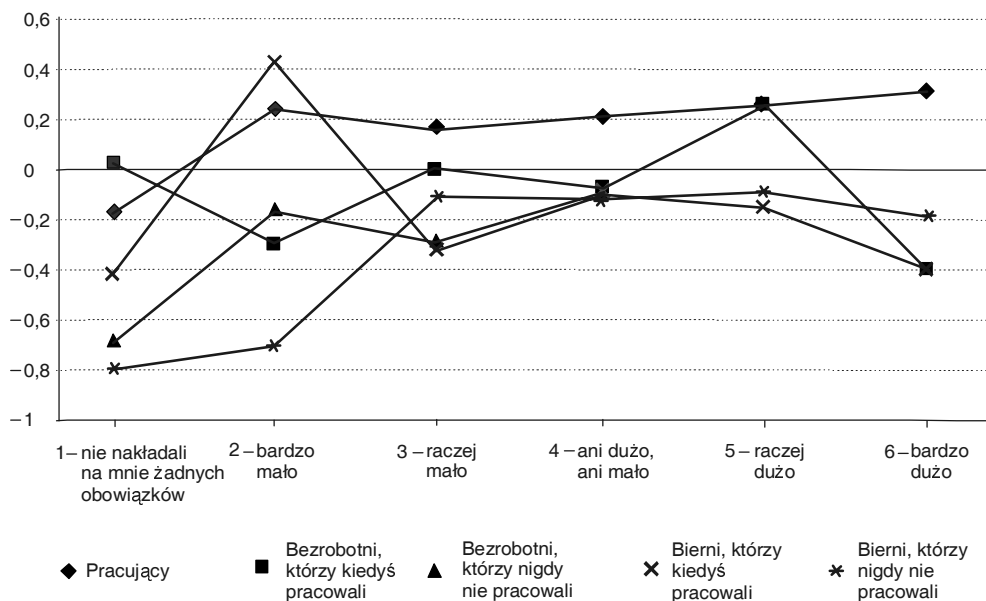
Źródło: badania własne

To wszystko więc, co złożyło się na wysoki poziom kapitału osobistego, u części badanych wiązało się również z ich wyższym poczuciem satysfakcji ze swojego obecnego życia. Badani, którzy doświadczyli odmiennego traktowania, w związku z czym ich kapitał osobisty jest uboższy o poczucie i przeżywanie siebie jako kogoś sprawdzającego się w wielu sytuacjach, samodzielnego i zaradnego, cechują się istotnie niższym poziomem zadowolenia z życia. Najniższe zadowolenie z życia towarzyszy poczuciu, iż rodzice nie nakładali obowiązków, ograniczali swobodę działania oraz nie dawali okazji do podejmowania decyzji. Być może taki sposób wychowywania, powiązany z silną kontrolą i nadmierną opiekuńczością, nie doprowadził do wykształcenia takiej cechy charakteru u dziecka, jak poczucie kompetencji wg określenia Erika H. Eriksona (2000), przedsiębiorczości i samoskuteczności oraz poczucia własnej wartości, ukształtowanego na mocnym fundamencie bogatych i różnorodnych umiejętności.

4.1.3. Kapitał osobisty i jego związek ze statusem zawodowym i zadowoleniem z życia

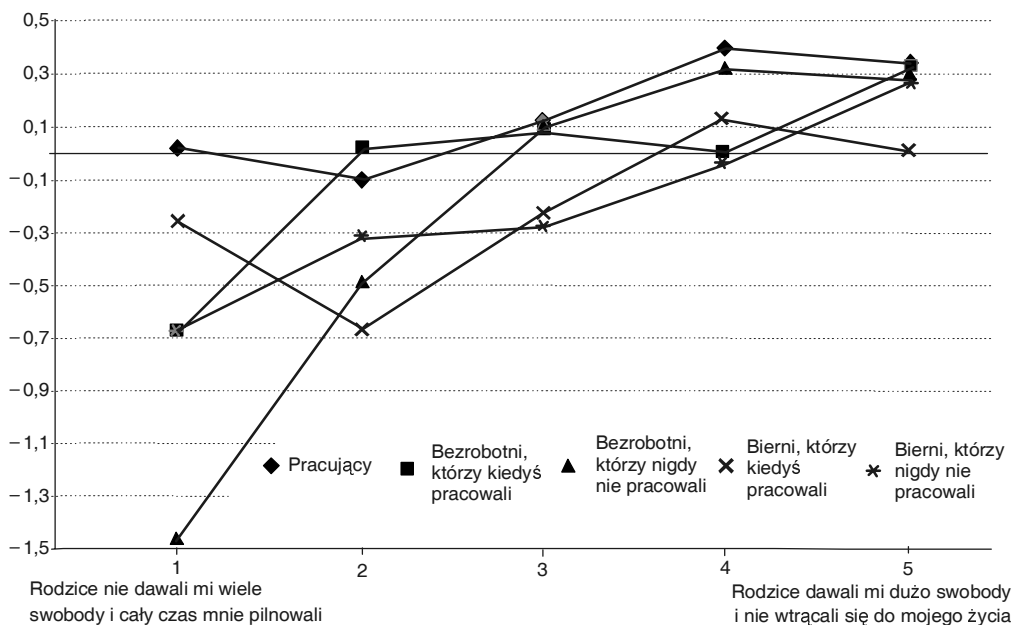
Zarówno liczba obowiązków ($F(5,1346) = 3,19; p < 0,01$), jak i status zawodowy ($F(4,1346) = 3,02; p < 0,05$) wiązały się z zadowoleniem z życia, jednak nieistotna była interakcja tych dwóch czynników ($F(19,1346) = 1,14; p > 0,05$). Okazało się, iż osoby pracujące są bardziej zadowolone ze swojego życia niż inne w naszej grupie, ale efekt ten jest w pewnym stopniu niezależny od wpływu kapitału osobistego w postaci liczby obowiązków w okresie dzieciństwa. Z kolei w grupie osób znajdujących się po przeciwnej stronie, jeśli chodzi o aktywność zawodową, czyli wśród osób biernych, które nigdy nie pracowały, te, które doświadczyły większej liczby obowiązków w dzieciństwie, cechowały się wyższym poziomem zadowolenia z życia (ryc. 7), choć istotnie niższym niż osoby pracujące.

Analiza wyników dotyczących drugiego czynnika, czyli zakresu swobody w dzieciństwie, pokazała, iż tu również mamy do czynienia z dwoma efektami głównymi. Istotny okazał się związek wielkości swobody ($F(4,1390) = 13,64; p < 0,001$) dawanej w dzieciństwie i statusu zawodowego ($F(4,1390) = 6,65; p < 0,001$) z zadowoleniem z życia, a nieistotna była ich interakcja ($F(16,1390) = 1,56; p > 0,05$). Ciekawy wynik dotyczy osób, które, mimo że różnią się statusem zawodowym (prawa strona wykresu na ryc. 8), mają dużo doświadczeń swobody i spostrzegają swoje dzieciństwo oraz relacje z rodzicami jako pozbawione nadmiernej kontroli. Osoby te były w podobnym stopniu zadowolone ze swojego obecnego życia. Możemy przypuszczać, że poczucie swobody, możliwość wybierania najważniejszych dla siebie działań i brak nadmiernej kontroli ze strony rodziców mogły przyczynić się do ukształtowania większego poczucia sprawstwa i zadowolenia z tego, co robią, choć należy też postawić pytanie o to, dlaczego ten rodzaj kapitału osobistego nie przekłada się w przypadku części (i to niemałej!) osób z tej grupy na aktywność zawodową.

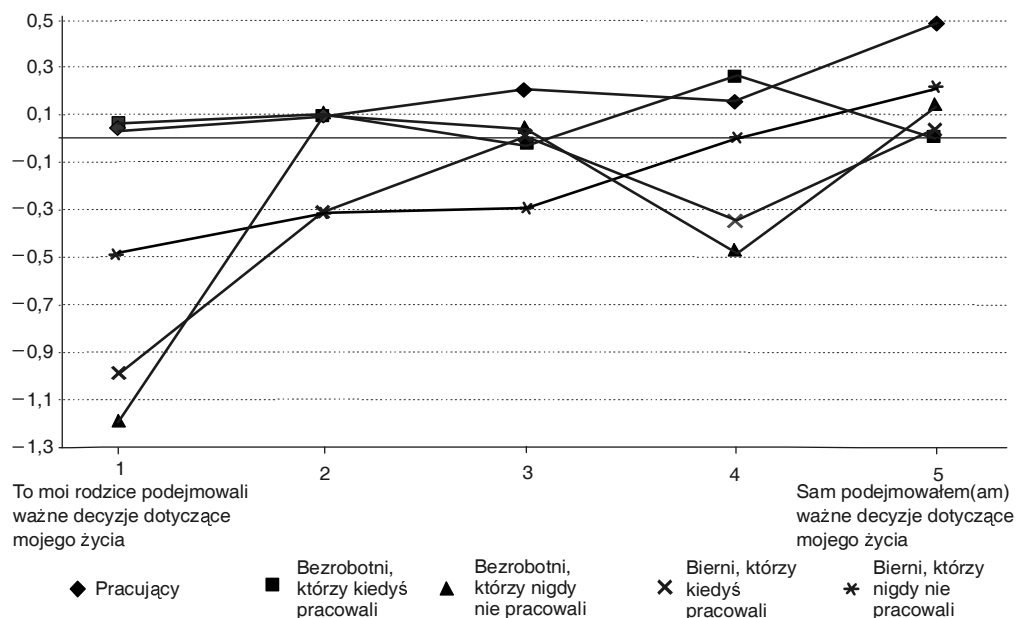
Ryc. 7. Zadolenie z życia a obowiązki w okresie dzieciństwa u osób o różnym statusie zawodowym (w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i edukacji)

Źródło: badania własne

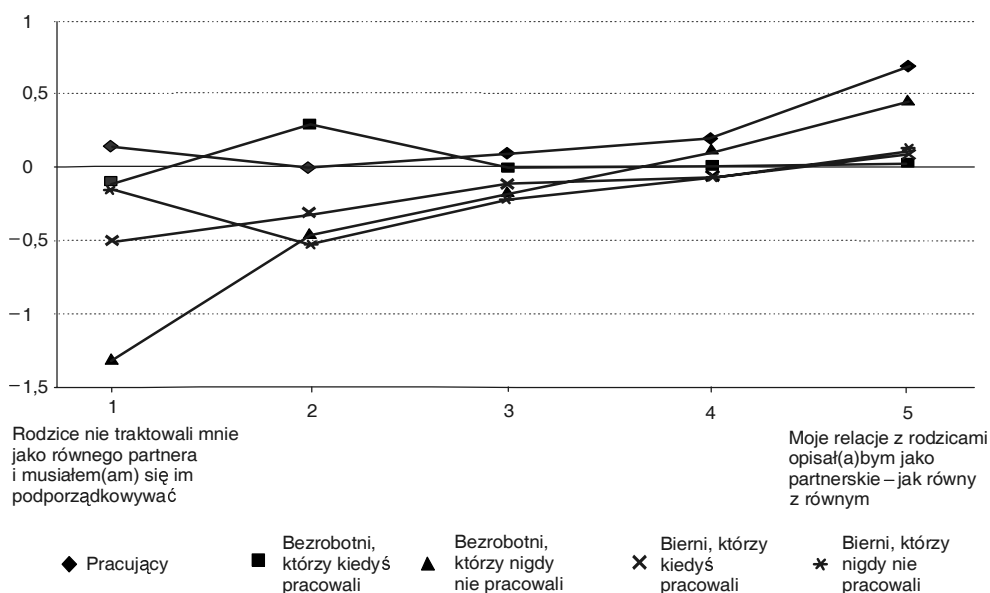

Ryc. 8. Zadolenie z życia a poczucie swobody w okresie dzieciństwa u osób o różnym statusie zawodowym (w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i edukacji)

Źródło: badania własne

Ryc. 9. Zadolenie z życia a samodzielność w podejmowaniu decyzji w dzieciństwie u osób o różnym statusie zawodowym (w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i edukacji) Źródło: badania własne

Ryc. 10. Zadolenie z życia a relacje z rodzicami w okresie dzieciństwa u osób o różnym statusie zawodowym (w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i edukacji) Źródło: badania własnych

Zakres samodzielności w podejmowaniu ważnych decyzji (ryc. 9) ($F(4,1391) = 5,18$; $p < 0,001$) oraz status zawodowy ($F(4,1391) = 10,12$; $p < 0,001$) wiążą się z zadowoleniem z życia – im większe jest poczucie, że w okresie dzieciństwa decyzje mogły być podejmowane samodzielnie, tym większe obecne zadowolenie z życia. Ten związek odnosi się do osób o różnym statusie zawodowym. Oznacza to, iż nieistotna, tak, jak poprzednio, okazała się interakcja obu tych czynników ($F(16,1391) = 1,64$; $p > 0,05$).

Jakość relacji z rodzicami (ryc. 10) ($F(4,1390) = 7,8$; $p < 0,001$) oraz status zawodowy ($F(4,1390) = 9,56$; $p < 0,001$) badanych również istotnie wpływają na zadowolenie z życia u osób badanych. Interakcja tych czynników jest nieistotna ($F(16,1390) = 1,04$; $p > 0,05$). Im lepsze były relacje z rodzicami osób badanych, tym wyższy obserwujemy u nich poziom zadowolenia z życia.

Przedstawione powyżej związki między kapitałem osobistym, statusem zawodowym i zadowoleniem z życia skłaniają do postawienia pytania o rolę wczesnych doświadczeń składających się na kapitał osobisty jednostki. Budują one gotowość osób niepełnosprawnych do spostrzegania siebie jako jednostek aktywnych, samodzielnych i decydujących o swoim życiu. Przypuszczamy, że takie postawy mogą przyczynić się do większej aktywności zawodowej i powiązanej z nią większej satysfakcji z życia. W celu weryfikacji tej hipotezy sprawdziliśmy, które z czynników wchodzących w skład kapitału osobistego są istotne dla zadowolenia z życia u osób o różnym statusie zawodowym (tabela 3).

Tab. 3. Kapitał osobisty jako predyktor zadowolenia z życia
(z wyłączeniem wariancji wynikającej z wieku i wykształcenia)

Status zawodowy	1	2	3	4	5
	Pracujący	Bezrobotni, którzy kiedyś pracowali	Bezrobotni, którzy nigdy nie pracowali	Bierni, którzy kiedyś pracowali	Bierni, którzy nigdy nie pracowali
Liczba obowiązków	0,03	0,03	0,28**	0,02	0,11*
Swoboda	0,07	0,12	0,34**	0,16*	0,13*
Podejmowanie decyzji	0,05	-0,01	-0,13	0,04	0,12*
Relacje z rodzicami	0,13**	-0,04	0,18	0,07	0,12*

Uwaga: w tabeli podano wartości wag beta

* istotne na poziomie $p < 0,05$

** istotne na poziomie $p < 0,01$

Źródło: badania własne

Dla grupy osób biernych, które nigdy nie pracowały, istotne okazały się wszystkie czynniki wchodzące w skład kapitału osobistego. Odwołując się do charakterystyki tej grupy (Brzezińska, Kaczan, Piotrowski, Rycielski, Sijko i Wiszejko-Wierzbicka, 2008 oraz do tabeli 2), można dostrzec istotne różnice pomiędzy nią a pozostałymi grupami. W tej grupie znalazł się najwyższy odsetek (46,1%) osób o znacznym stopniu niepełnosprawności, jak również – co ważne w analizowanym kontekście – były to osoby, które najwcześniej w stosunku do pozostałych osób nabyły niepełnosprawność (średnio w wieku 7,6 lat). Aż 62,2 % w tej grupie były to osoby niepełnosprawne od urodzenia. Także ich niepełnosprawność trwa najdłużej (średnio 26,6 lat) w porównaniu z osobami z pozostałych czterech grup.

Przypuszczamy zatem, że dla tych osób doświadczenia socjalizacyjne i relacje z osobami najbliższymi w dzieciństwie stanowią swego rodzaju model i punkt odniesienia dla oceny swojego życia w dorosłości. Być może jest to powiązane z niewielką liczbą doświadczeń pochodzących z innych obszarów życia, szczególnie zawodowych, które mogłyby w sposób znaczący zmieniać ocenę własnego życia, ukształtowaną w okresie dzieciństwa i dorastania. Wskazuje to na swego rodzaju „uwięzienie” czy „usidlenie” tych osób w dzieciństwie i w relacjach z rodziną pochodzenia. Można tłumaczyć to specyfiką problemów tych osób związanych z poziomem i rodzajem niepełnosprawności, np. wymogiem stałej obecności i pomocy ze strony innych osób nawet w najprostszych czynnościach życiowych. Jednak wydaje się, że możliwa jest też inna interpretacja, która przywołuje kategorię wychowania nadmiernie opiekuńczego i ograniczającego, dającego co prawda poczucie bezpieczeństwa (dziecku i rodzicom) i ochrony, ale jednocześnie hamującego samodzielność i dążenie do autonomii (Brzezińska, Kaczan, 2008).

W drugiej grupie osób, które nigdy nie pracowały, ale obecnie poszukują pracy, zarówno liczba obowiązków, jak i wielkość swobody okazały się istotnymi predyktorami ich poziomu zadowolenia z życia. Była to grupa o najniższej średniej wieku (średnio 28,7 lat), co może tłumaczyć silniejsze związki pomiędzy kapitałem osobistym a zadowoleniem z życia niż w pozostałych grupach. Osoby te jeszcze nie rozpoczęły samodzielnego życia zawodowego i rodzinnego (81,7% to panny lub kawalerowie), zatem układ odniesienia przy ocenie swego życia jest oparty w dużym stopniu na doświadczeniach powiązanych z oceną własnego dzieciństwa i nie tak odległego w czasie okresu dorastania. Zapewne także to, na ile w rodzinach pochodzenia, w których nadal żyją, udaje im się radzić sobie z obowiązkami i mieć poczucie swobody wpłynęło znacząco na ocenę zadowolenia z całości własnego dotychczasowego życia.

4.2. Rola kapitału społecznego

Jako zmienne, które tworzą społeczny kapitał człowieka, traktujemy liczbę znajomych i przyjaciół (uwzględniliśmy zarówno ogólną ich liczbę, jak również liczbę zna-

jomych niepełnosprawnych), wykształcenie osoby z ograniczeniami sprawności oraz jej rodziców, a także zmienne dotyczące relacji rodzinnych: reakcja rodziny na potrzeby badanego, reakcja rodziny na problemy badanego oraz poczucie wsparcia, na które osoba badana może, lub nie może, liczyć w swej rodzinie.

4.2.1. Liczba znajomych a status zawodowy

Tworzone sieci społeczne stanowiąc mogą odzwierciedlenie zakresu aktywności życiowej człowieka. Należące do nich jednostki są źródłem wsparcia w sytuacjach trudnych oraz ważnym czynnikiem organizującym aktywność, przede wszystkim w czasie wolnym. W przypadku osób niepełnosprawnych pojawia się dodatkowo funkcja rehabilitacyjna (Kowalik, 2005), zmniejszająca ryzyko społecznego wykluczenia.

Pytanie o liczbę osób niepełnosprawnych wśród ogółu znajomych i przyjaciół (tabela 4) podyktowane było poszukiwaniem w poszczególnych grupach osób badanych, różniących się statusem zawodowym, zagrożeń związanych z tworzeniem się wokół nich swoistego „getta niepełnosprawności”, w którym osoba z ograniczeniami otacza się ludźmi podobnymi do niej, tym samym ograniczając – na zasadzie działania błędnego koła – swoje działania w kierunku integracji z osobami pełnosprawnymi i w kierunku normalizacji.

Tabela 4. Liczba znajomych (wartości średnie) badanych osób niepełnosprawnych a ich status zawodowy

Liczba znajomych	1	2	3	4	5
	Pracujący	Bezrobotni, którzy kiedyś pracowali	Bierni, którzy kiedyś pracowali	Bezrobotni, którzy nigdy nie pracowali	Bierni, którzy nigdy nie pracowali
Liczba znajomych (ogólnie)	2,12	2,13	1,81	2,12	1,88
Liczba znajomych niepełnosprawnych	1,04	0,93	0,89	1,2	1,11

Źródło: badania własne

Ze względu na wyjątkową skośność rozkładów dotyczących liczby znajomych (część osób badanych twierdziła, że posiada 80-90 przyjaciół, co wydawało się nieprawdopodobne, być może jednak sądzili, że chodzi o liczbę osób, które badani znają osobiście) zastosowano transformację logarymiczną wyników. W jej efekcie porównanie grup wyodrębnionych ze względu na status zawodowy przynosi istotne zależności.

Poszczególne grupy (por. tabela 4) różnią się w zakresie ogólnej liczby znajomych: $F(4,1454) = 9,85$; $p < 0,001$. Testy *post-hoc*, przeprowadzone metodą S-N-K, wskazują

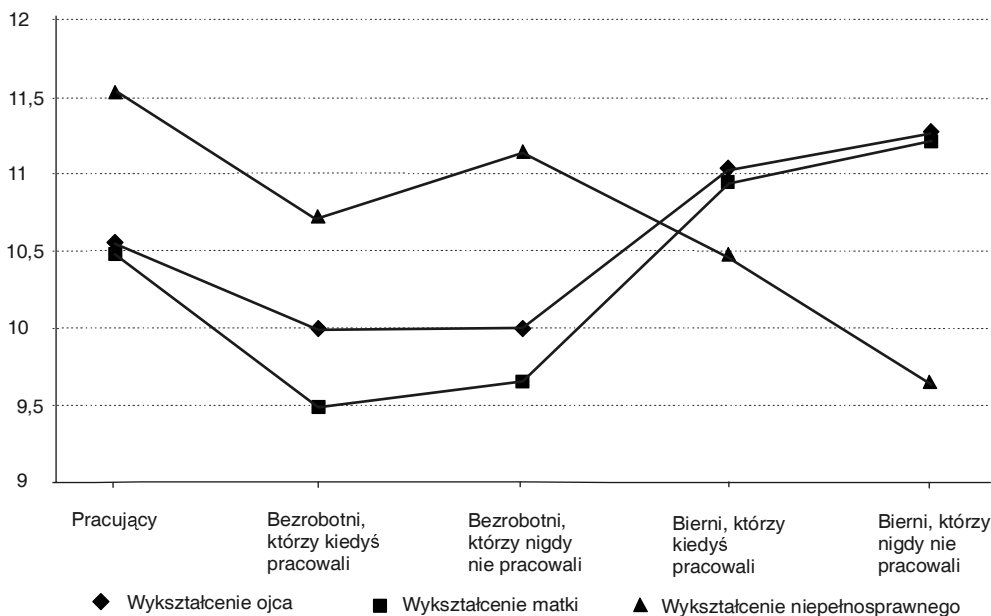
na istotne różnice w tym zakresie pomiędzy grupami osób biernych zawodowo (które znajomych mają istotnie mniej – grupa 3 i 5) a tymi które pracują bądź też poszukują pracy. Z kolei liczba osób niepełnosprawnych wśród ogółu znajomych istotnie różnicuje ($F(4,936) = 2,42; p < 0,05$) osoby nigdy niepracujące (grupy 4 i 5) i pracujące kiedyś (grupy 1-3). W grupach osób biernych (nie szukają pracy) i bezrobotnych (poszukują pracy), niemających dotąd żadnego doświadczenia zawodowego, liczba znajomych niepełnosprawnych jest wyższa niż w przypadku tych, którzy co prawda również nie pracują, ale mają za sobą takie doświadczenia.

Interpretacja pierwszego z zaprezentowanych wyników prowadzi do wniosku o istnieniu związku pomiędzy liczbą znajomych (co można traktować jako wskaźnik rozległości sieci społecznej) a aktywnością na rynku pracy. Bycie członkiem większej grupy (sieci) społecznej prawdopodobnie prowadzi u osoby niepełnosprawnej do wzrostu chęci podjęcia zatrudnienia. Z jednej strony może to być wynikiem obserwacji większej liczby potencjalnych wzorów ścieżek rozwoju i sukcesu życiowego, w tym ścieżek rozwoju zawodowego czy nawet dynamicznej kariery zawodowej. Znajomi, przyjaciele i osoby bliskie stanowią bowiem swoiste modele i mają swój udział w kształtowaniu indywidualnego stylu życia osoby niepełnosprawnej. Kontakt z osobami pracującymi i odnoszącymi sukcesy na rynku pracy stanowi więc istotną wartość nie tylko jako źródło wsparcia potencjalnego bądź rzeczywistego. Z drugiej strony większa liczba znajomych to także większa szansa na zdobycie informacji na temat wolnych etatów w konkretnych firmach czy wręcz uzyskanie zatrudnienia dzięki bezpośredniemu zaangażowaniu i pomocy osoby, czy grupy osób, ze swojego bliskiego otoczenia.

Wyniki pokazują także, iż niepodjęcie pracy zawodowej i nieposzukiwanie jej jest istotnie związane z dużą liczbą osób niepełnosprawnych w bezpośrednim otoczeniu. Wydaje się, iż działa tutaj mechanizm błędnego koła: wraz z wykluczeniem się z rynku pracy poprzez podjęcie decyzji o rezygnacji z aktywności zawodowej osoby niepełnosprawne zaczynają otaczać się innymi niepełnosprawnymi, a ich środowisko społeczne staje się bardziej homogeniczne. A to zwrótnie może oznaczać, iż brak modeli aktywnego życia zawodowego, źródeł informacji w najbliższym otoczeniu oraz pomocy w poszukiwaniu i utrzymaniu pracy może powodować niepodjęcie prób szukania pracy lub rezygnację z takich działań przy pierwszych niepowodzeniach.

4.2.2. Wykształcenie osób badanych i ich rodziców a status zawodowy

Wykształcenie osób badanych i ich rodziców, uważane za bardzo istotny element kapitału społecznego w naszych badaniach, mierzone było liczbą lat nauki. Uzyskane wyniki pokazują znaczne zróżnicowanie poziomu wykształcenia (ryc. 11) zarówno w przypadku osób z ograniczeniami sprawności należącymi do grup o różnym statusie zawodowym ($F(4,1297) = 35,04; p < 0,001$), jak również w przypadku wykształcenia ich ojców ($F(4,901) = 8,70; p < 0,001$) oraz matek ($F(4,955) = 15,55; p < 0,001$).

Ryc. 11. Wykształcenie osób badanych i ich rodziców
mierzone liczbą lat nauki szkolnej a status zawodowy
Źródło: badania własne

Testy *post-hoc* (S-N-K) wskazują na istotnie niższe wykształcenie osób niepełnosprawnych nigdy niepracujących (bezrobotnych, czyli poszukujących pracy i biernych, czyli nieszukających pracy) w porównaniu do osób niepełnosprawnych z pozostałych grup oraz najwyższe wykształcenie osób aktualnie pracujących. Stanowi to więc potwierdzenie dość powszechnie ujawniającej się tendencji, zgodnie z którą wyższe wykształcenie stanowi czynnik ułatwiający znalezienie zatrudnienia.

Wykształcenie, traktowane jako ważny składnik kapitału społecznego, nabiera szczególnego znaczenia w obliczu przemian zachodzących na rynku pracy i pojawienia się gospodarki opartej na wiedzy i informacji. Augustyn Bańka (2007, s. 37) zauważa, że „wiedza jest dzisiaj najbardziej wpływową kategorią ekonomiczną i najbardziej liczącym się zasobem tworzącym wartość dodaną organizacji oraz wartość jednostek ludzkich”. Kapitał budowany w oparciu o wykształcenie daje jednostce możliwość dopasowywania się i elastycznego poruszania się na rynku pracy, a co za tym idzie zwiększa szanse na zatrudnienie (*ibidem*).

W przypadku rodziców badanych osób stwierdzić należy, iż poziom wykształcenia ojców i matek jest do siebie podobny. Co ciekawe, najwyższy poziom wykształcenia cechuje rodziców osób, które nigdy nie pracowały zawodowo (szukające pracy i nieszukające pracy) oraz pracujących aktualnie. Nieco niższe jest w przypadku rodziców osób, które pracowały w przeszłości.

Jednak do najciekawszych wniosków można dojść, porównując ze sobą wykształcenie rodziców oraz ich niepełnosprawnych dzieci. Wykształcenie osób z ograniczeniami sprawności, które pracują zawodowo, bądź też aktualnie nie pracują, ale mają za sobą takie doświadczenia, jest wyższe niż w przypadku ich rodziców, podczas gdy w grupach osób niemających doświadczeń zawodowych dzieci nie tylko nie przekroczyły poziomu wykształcenia rodziców, ale ich wykształcenie okazało się istotnie niższe. Zwłaszcza silnie ta zależność ujawnia się w przypadku osób, które nigdy nie pracowały i nie są zainteresowane znalezieniem zatrudnienia. Być może osoby niepełnosprawne wykształcone lepiej od rodziców (oraz mające doświadczenia zawodowe) to jednostki, w stosunku do których opiekunowie postawili sobie za cel stymulowanie ich rozwoju w kierunku kompensacji posiadanych ograniczeń (por. analiza dokonana przez Fergusona, 2006).

Jednak należy także po raz kolejny zwrócić uwagę na fakt, iż w obu tych grupach (4 i 5) znacząco wyższy jest odsetek osób o znacznym stopniu niepełnosprawności oraz niepełnosprawnych od urodzenia, co stanowi czynnik potencjalnie utrudniający, a czasami uniemożliwiający – przynajmniej w oczach rodziców – długotrwałą edukację. Prawdopodobnie mamy tutaj do czynienia z nałożeniem się na siebie kilku różnych czynników: nadmiernie opiekuńczego wychowania w dzieciństwie (o czym wspominaliśmy wcześniej) oraz znacznego stopnia niepełnosprawności, co w konsekwencji – przy braku odpowiedniego wsparcia np. ze strony instytucji oświatowych – doprowadziło do niższych osiągnięć edukacyjnych (krótsza edukacja).

4.2.3. Liczba znajomych, wiek i wykształcenie a zadowolenie z życia

Poszukując zmiennych mających związek z zadowoleniem z życia u osób z ograniczeniami sprawności stworzono model analizy regresji, w którym jako czynniki umieszczono zaprezentowane wcześniej zmienne związane z kapitałem społecznym, włączając do modelu również zmienną „wiek”³. Zmienną zależną w modelu było zadowolenie z życia.

Uzyskane wyniki wskazują na istnienie dwóch, niepodobnych do siebie pod względem uwarunkowań zadowolenia z życia, grup. Do pierwszej z nich zaliczyć można osoby pracujące oraz te, które pracowały w przeszłości (grupy 1, 2 i 3 w tabeli 5), do drugiej natomiast te z osób badanych, które nigdy nie pracowały zawodowo (grupy 4 i 5 w tabeli 5).

Zadowolenie z życia wśród osób należących do pierwszej grupy (pracujący; bezrobotni, którzy kiedyś pracowali; bierni, którzy kiedyś pracowali) zdaje się być dość niezależne od ich wieku i wykształcenia, także od wykształcenia obojga rodziców, ważnym czynnikiem są natomiast relacje społeczne. Ich zadowolenie z życia rośnie wraz z liczbą znajomych i przyjaciół. W drugiej grupie (bezrobotni, którzy nigdy nie pracowali; bierni,

³Z modelu wyeliminowano zmienną „liczba znajomych i przyjaciół niepełnosprawnych”, ze względu na wyraźną asymetryczność rozkładu.

którzy nigdy nie pracowali) ta zmienna okazała się bez znaczenia, a ważne dla odczuwanego zadowolenia z życia okazały się wiek (im młodsi, tym bardziej zadowoleni z życia) i wykształcenie (im lepiej wykształceni, tym bardziej zadowoleni z życia).

Tabela 5. Liczba znajomych, wiek i wykształcenie jako predyktory zadowolenia z życia

Zmienna	1	2	3	4	5
	Pracujący	Bezrobotni, którzy kiedyś pracowali	Bierni, którzy kiedyś pracowali	Bezrobotni, którzy nigdy nie pracowali	Bierni, którzy nigdy nie pracowali
Wiek niepełnosprawnego	-0,06	-0,16	-0,01	-0,26*	-0,17**
Wykształcenie niepełnosprawnego	0,09	0,07	0,15	0,33**	0,31***
Wykształcenie ojca	-0,21	-0,03	-0,02	-0,10	-0,01
Wykształcenie matki	0,14	0,20	0,08	0,20	0,13
Liczba znajomych ogółem	0,24***	0,22**	0,31***	0,12	0,05

Uwaga: w tabeli podano wartości wag beta

* istotne na $p < 0,05$; ** istotne na $p < 0,01$; *** istotne na poziomie $p < 0,001$

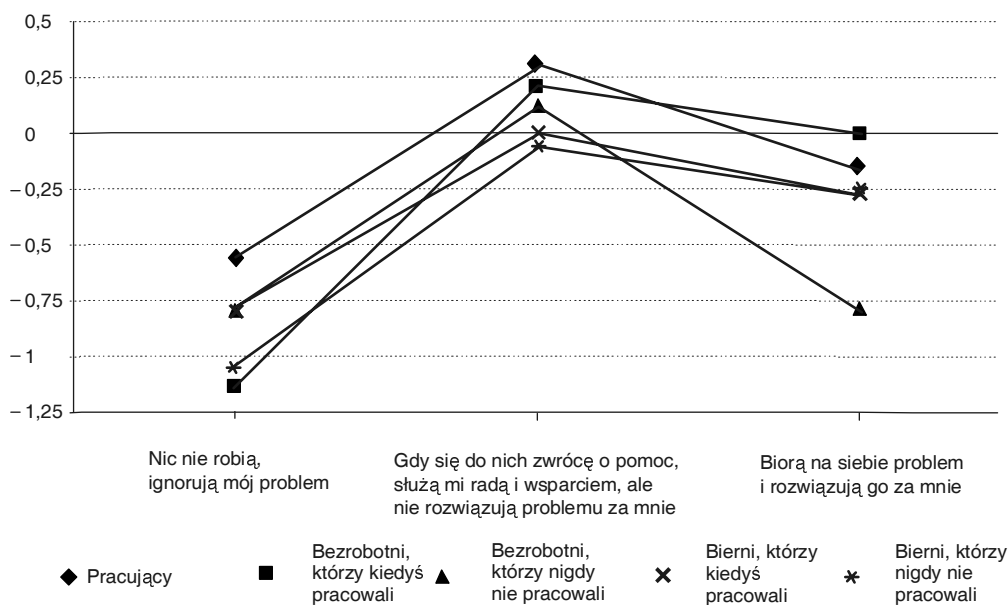
Źródło: badania własne

Tak więc osoby należące do różnych analizowanych tutaj grup, wyodrębnionych ze względu na status zawodowy, czerpią zadowolenie z życia z odmiennych źródeł. Są to albo charakterystyczne cechy czy osiągnięcia własne (wiek i wykształcenie własne i rodziców), albo posiadanie społecznej sieci wsparcia (liczba znajomych). Z badań wynika, iż czerpanie zadowolenia z kontaktów z innymi ludźmi idzie w parze z aktywnością zawodową (aktualnie lub w przeszłości), być może więc osoby te opierają ocenę swojego życia na interakcjach z innymi z powodu większego doświadczenia w zakresie budowania relacji i płynącej stąd wiedzy na temat pozytywnych wpływów i dobrych skutków posiadania bogatej sieci społecznej.

4.2.4. Reakcja rodziny na problemy osoby niepełnosprawnej

Sposób, w jaki członkowie rodziny reagują na problemy zgłaszane przez osobę z ograniczeniami sprawności okazał się w znaczący sposób związany z jej zadowoleniem z życia (ryc. 12). Ujawnił się bowiem istotny silny efekt główny tej zmiennej ($F(2,1285) = 45,24$; $p < 0,001$). Także status zawodowy różnicował zadowolenie z życia osób ba-

danych, choć efekt główny jest w tym przypadku znacznie słabszy ($F(4,1285) = 2,64$; $p < 0,05$). Nie zaobserwowano natomiast istotnej roli interakcji rodzaju wsparcia i statusu zawodowego ($F(8,1285) = 1,27$; $p > 0,05$).

Ryc. 12. Zadowolenie z życia a reakcje rodziny na problemy osób o różnym statusie zawodowym (w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i edukacji)

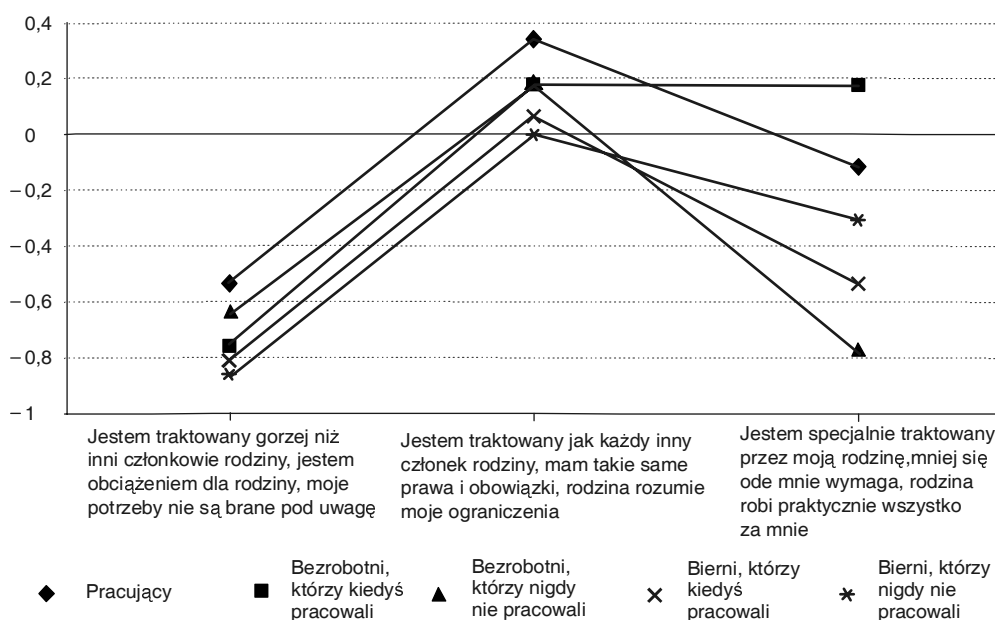
Źródło: badania własne

Tak, jak w poprzednich przypadkach, tak i tu zadowolenie z życia jest pozytywnie związane z aktywnością zawodową. Praca, bądź zaangażowanie w jej poszukiwanie, wiąże się z większym zadowoleniem. W przypadku zmiennej „reakcje rodziny na problemy”, zastosowane testy *post-hoc* (test S-N-K) wskazują na różnice pomiędzy wszystkimi grupami. Zadowolenie z życia jest najwyższe w przypadku osób, których rodziny oferują swoim członkom wsparcie, jednak nie dążą do wyręczania ich w radzeniu sobie z problemami. Na drugim biegunie, a więc jako odczuwające najniższe zadowolenie z życia, znajdują się te osoby niepełnosprawne, których rodziny nie pomagają im w radzeniu sobie z kłopotami i ignorują zgłaszane przez nie prośby o pomoc. Osoby te są więc najwyraźniej odrzucane przez najbliższych, znajdując się na marginesie życia rodzinnego. Osoby, którym członkowie rodziny oferują z kolei nadmiar pomocy, biorąc tym samym na siebie odpowiedzialność za rozwiązywanie pojawiających się w życiu niepełnosprawnej osoby problemów, uzyskują wyniki wyższe niż grupa osób odrzucanych, jednak niższe niż wspieranych w sposób adekwatny. Pewien wyjątek stanowią tu osoby, które

nigdy nie pracowały, ale poszukują pracy i są gotowe ją podjąć. W ich przypadku nadopiekuńczość ze strony członków rodziny wyraźnie obniża zadowolenie z życia, być może jest przez nie traktowana jako czynnik hamujący i ograniczający własne poszukiwania.

4.2.5. Reakcje rodziny na potrzeby osoby badanej a zadowolenie z życia

Analiza związku statusu zawodowego, sposobu realizacji potrzeb osoby badanej przez jej rodzinę i zadowolenia z życia wykazała istotny i silny efekt główny (ryc. 13) adekwatności zaspokajania potrzeb osoby badanej przez jej rodzinę ($F(2,1287) = 31,28$; $p < 0,001$).

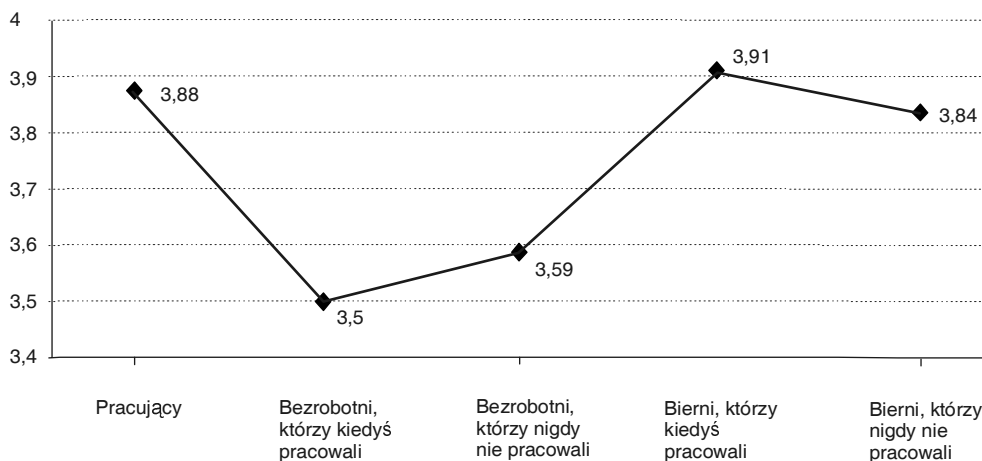
Ryc. 13. Zadowolenie z życia a pozycja w rodzinie osób o różnym statusie zawodowym (w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i edukacji)

Źródło: badania własne

Przeprowadzone testy *post hoc* metodą S-N-K wskazują na najwyższy poziom zadowolenia z życia u osób, których rodziny reagują na ich potrzeby w sposób adekwatny i najniższy poziom zadowolenia z życia u osób, których potrzeby są ignorowane. Wystąpił także słaby efekt główny statusu zawodowego ($F(4,1287) = 2,46$; $p < 0,05$), wskazujący na wyższy poziom zadowolenia z życia u osób pracujących w porównaniu do grup z pozostałymi statusami zawodowymi (test S-N-K). Efekt interakcyjny nie okazał się istotny ($F(8,1287) = 0,74$; $p > 0,05$).

4.2.6. Poczucie wsparcia ze strony rodziny a zadowolenie z życia

Subiektywnie odczuwane poczucie wsparcia, mierzone na 5-cio stopniowej skali, pozostaje w istotnej zależności ze statusem zawodowym respondenta ($F(4,1328) = 5,9$; $p < 0,05$) (ryc. 14).

Ryc. 14. Zadowolenie z życia a pozycja w rodzinie osób o różnym statusie zawodowym (w postaci reszt regresji po usunięciu wpływu wieku i edukacji)

Źródło: badania własne

Przeprowadzone porównania *post hoc* metodą S-N-K wskazują na stosunkowo wysokie poczucie wsparcia zarówno u osób pracujących, jak i tych, które nigdy wcześniej nie pracowały. Inne są jednak źródła, motywy i formy wsparcia udzielanego przez członków rodziny w jednym i drugim przypadku (por. Bąbiak, Kaczan, Smoczyńska, 2008). Natomiast odczuwane wsparcie jest wyraźnie niższe w grupach osób, które kiedyś pracowały, lecz obecnie pozostają bez pracy. Być może w tej grupie utrata pracy wiązała się także ze zbyt niskim wsparciem ze strony rodziny – z jednej strony niepodtrzymującym w wystarczającym stopniu motywacji osoby niepełnosprawnej do utrzymania miejsca pracy, a z drugiej nieudzielającej pomocy adekwatnej do pojawiających się problemów.

4.3. Kapitał osobisty i społeczny oraz jego związki z zadowoleniem z życia i aktywnością zawodową

Zaprezentowane wyniki, obejmujące kilka różnych obszarów, stanowią odpowiedź na część postawionych na wstępie pytań, ale nie pozwalają na diagnozę tego, co dla osób z ograniczeniami sprawności, o różnym statusie zawodowym, jest ważniejsze dla kształtowania się ich zadowolenia z życia. Czy istotniejsze są wczesne relacje i zdobyte dzięki nim kompetencje, czy też należy zwrócić szczególną uwagę na aktualną sytuację osób

niepełnosprawnych, dotyczącą kontaktów z innymi ludźmi (członkami rodziny i przyjaciółmi) czy chociażby na poziom wykształcenia? Dlatego też ostatnią z zaprezentowanych analiz będzie właśnie próba odpowiedzi na to pytanie.

W celu analizy wpływu kapitału osobistego, społecznego i ich wspólnego z aktywnością zawodową wpływu na poczucie zadowolenia z życia zbudowano szereg modeli regresyjnych (oddzielnie dla każdego z analizowanych statusów zawodowych). Jako predyktory uwzględniono opisane w poprzednich akapitach zmienne składające się na kapitał społeczny i osobisty (ryc. 1), a jako zmienną wyjaśnianą uwzględniono zadowolenie respondentów z życia. Okazało się, iż wszystkie modele regresji istotnie przewidyują poziom zadowolenia z życia (tabela 6).

Tabela 6. Predyktory zadowolenia z życia osób o różnym statusie zawodowym (w postaci reszt regresji po odjęciu wpływu wieku i edukacji)

Zmienne	1	2	3	4	5
	Pracujący	Bezrobotni, którzy kiedyś pracowali	Bierni, którzy kiedyś pracowali	Bezrobotni, którzy nigdy nie pracowali	Bierni, którzy nigdy nie pracowali
Liczba obowiązków	0,04	0,02	0,01	0,29**	0,06
Swoboda	0,08	0,09	0,12	0,23	0,15**
Podjęcie decyzji	0,06	0,05	0,02	-0,03	0,12*
Relacje z rodzicami	0,02	-0,12	0,05	0,15	0,08
Poczucie wsparcia w rodzinie	0,32***	0,27**	0,21***	0,28**	0,25***
Liczba znajomych ogółem	0,14***	0,16*	0,20***	0,13	0,02

Uwaga: w tabeli podano wartości wag beta;

* istotne na poziomie 0,05; ** istotne na poziomie 0,01; *** istotne na poziomie 0,001

Źródło: na podstawie badań własnych

Można zatem wyodrębnić dwie podgrupy – o istotnie różnych predyktorach zadowolenia z życia. Wczesne relacje i oddziaływania, jakim osoby niepełnosprawne podlegały w dzieciństwie, okazały się istotne tylko w przypadku tych jednostek, które nigdy nie podjęły pracy zawodowej. Osoby pracujące aktualnie, bądź w przeszłości, zdają się być z jakiegoś powodu uniezależnione („wyzwolone”) od tych czynników w zakresie odczuwanego zadowolenia z życia. Być może ich zaangażowanie w aktywność zawodową (praca lub nawet tylko jej poszukiwanie) stanowi z jednej strony nowe źródło satysfakcji z życia, a z drugiej czynnik ochronny względem nie zawsze pozytywnych doświadczeń z okresu dzieciństwa. Z drugiej strony warto podkreślić wysokie ryzyko stosunkowo

trwałego uwikłania osób nigdy niepracujących we wczesnych relacjach rodzinnych i swego rodzaju zakleszczenie we wczesnych doświadczeniach.

Dla osób należących do każdej z wyodrębnionych pięciu grup osób o różnym statusie zawodowym istotne jest natomiast wsparcie płynące aktualnie ze strony członków ich rodzin i świadomość, że można na nich liczyć w potrzebie. Tak więc niezależnie od tego, czy doświadczenia z dzieciństwa odgrywają ważną rolę, czy też nie, to, co dzieje się w aktualnych relacjach społecznych z ważnymi osobami w kręgu rodzinnym, może uchodzić za sprawę kluczową. Dla osób niepodjmujących nigdy pracy zawodowej nieistotne są natomiast relacje z osobami spoza rodziny. Być może z uwagi na często występujący w tej grupie znaczny stopień niepełnosprawności i jej długotrwałość osoby te mają, bądź miały, problemy w kontaktach z rówieśnikami, a to mogło zaowocować niższym poziomem różnych umiejętności społecznych związanych z nawiązywaniem i podtrzymywaniem kontaktu.

Istotne dla zadowolenia z życia okazało się to, czy rodzice nakładali obowiązki i wymagali od dziecka różnego rodzaju działań, wychodzących poza zakres zabawy i nauki szkolnej, które stworzyły podstawę do ukształtowania poczucia skuteczności, kompetencji i zaradności. Zakres swobody i samodzielności w decyzjach, jaki relacjonują badani, wiązał się prawdopodobnie z ukształtowaniem się większego poczucia niezależności i większej autonomii w okresie dorosłości oraz związanej z tym wewnętrznej motywacji do działania, a także poczucia możliwości wpływu i decydowania o własnym losie (perspektywa podmiotu), co również może przyczyniać się do zwiększenia poczucia satysfakcji z życia (por. Brzezińska, Kaczan, 2008). Poczucie oparcia w rodzinie oraz posiadanie szerokiego grona przyjaciół i znajomych „wyrasta”, naszym zdaniem, na podłożu kapitału osobistego pochodzącego z dzieciństwa i z okresu dorastania.

Skłania to nas do postawienia hipotezy, wymagającej weryfikacji na grupach osób o różnym stopniu i rodzaju niepełnosprawności, mówiącej o istotnych powiązaniach między (1) jakością kapitału osobistego, jako bezpośredniego efektu rozwojowego takiego, a nie innego stylu wychowywania w okresie dzieciństwa, i (2) gotowością do uczenia się i budowania relacji społecznych, czyli jakością kapitału społecznego w postaci różnorodnych kompetencji poznawczych i społecznych, a (3) zadowoleniem z życia badanych osób niepełnosprawnych i poziomem ich aktywności zawodowej (status zawodowy).

5. Podsumowanie

Odkryte w naszych badaniach relacje między kapitałem osobistym i społecznym a aktywnością zawodową i – co się z tym wiąże – zadowoleniem z życia wskazują na kilka ważnych zależności. Przede wszystkim warto zwrócić uwagę, iż podstawy gotowości do podejmowania aktywności zawodowej dorosłych osób z ograniczeniem sprawności

kształtują się już w okresie dzieciństwa poprzez oddziaływania ze strony rodziców w postaci stylu wychowania i stylu komunikacji z dzieckiem. Podleganie w tym okresie życia takiej formie wychowania, którą można by określić mianem „wychowania do samodzielności”, polegającego na nakładaniu na dziecko obowiązków i stawianiu mu wymagań (pomimo jego ograniczeń, jeśli niepełnosprawność pojawia się wcześniej w rozwoju), przy jednoczesnym dawaniu mu swobody funkcjonowania oraz swobody w podejmowaniu ważnych decyzji, prowadzi do większego zaangażowania w kształtowanie własnej ścieżki rozwoju zawodowego w okresie dorosłości (Brzezińska, 2007; Kaczan, 2007). Dzięki temu dziecko od samego początku ma możliwość doświadczania zarówno swoich mocnych stron, jak i ograniczeń, uczy się angażować w podejmowane działania, ale przede wszystkim ma możliwość spostrzegania siebie jako osoby wartościowej i zdolnej do podejmowania działań, a także osiągania celów.

W naszych analizach szczególnie istotne okazały się właśnie obowiązki nakładane na dziecko. Takich form oddziaływań brakowało w środowisku wychowawczym osób, które w okresie dorosłości nie są zainteresowane pracą zawodową, a więc skazują się na pozostawanie w relacji zależności od swoich opiekunów. Osoby, które zrezygnowały z aktywności zawodowej, to grupa, w przypadku której ujawniły się dwa ważne czynniki ryzyka. Pierwszym są wspomniane już oddziaływania wychowawcze, ograniczające aktywność, nadopiekuńcze i nadmiernie dbające o bezpieczeństwo dziecka, drugim natomiast jest fakt bardzo wczesnego wieku nabycia niepełnosprawności bądź niepełnosprawność wrodzona. Badania nasze nie pozwalają na ocenę tego, czy taka właśnie nadopiekuńcza postawa rodziców wynikała z faktu ograniczenia sprawności dziecka i miała być w ich zamierzeniu jak najlepszym „wspomaganiem” jego rozwoju, czy też po prostu dziecko przyszło na świat w takiej, a nie innej rodzinie, wśród ludzi posiadających takie właśnie postawy w stosunku do wychowania dziecka i jego niepełnosprawność nie była wcale czynnikiem je uruchamiającym. Niemniej w wyniku nałożenia się na siebie obu tych czynników rozwój osoby niepełnosprawnej został niejako usidlony w okresie dzieciństwa i, zwłaszcza w przypadku osób nigdy niepracujących i niezamierzających podjąć zatrudnienia, oddziałuje na jakość jej życia do dnia dzisiejszego.

Z kolei aktywność zawodowa zdaje się prowadzić do uniezależnienia się od tych wczesnych wpływów socjalizacyjnych. Pomimo tego, iż duża część osób aktywnych zawodowo (aktualnie bądź w przeszłości) wskazuje, iż podlegały wychowaniu wspierającemu, trudno byłoby założyć, iż działo się tak w przypadku wszystkich. Jednak stymulacja ze strony członków rodziny, także w wymiarze edukacyjnym, np. przez zachęcanie do kontynuowania nauki, zaowocowała większą ich aktywnością. Takiej stymulacji zdaje się brakować w rozwoju osób niepodjmujących zatrudnienia – opieka ze strony rodziców i brak wymagań oraz znaczna i wczesna niepełnosprawność sprawiły, iż osiągnięcia edukacyjne tych osób są znacznie niższe niż osób zawodowo aktywnych.

Owo usidlenie w rodzinie wiąże się także z mniejszą aktywnością w relacjach społecznych, a jeśli już do niej dochodzi, to pojawia się zagrożenie stworzeniem przez osobę niepełnosprawną własnego „getta niepełnosprawności” przez poszukiwanie kontaktów wśród osób podobnych do siebie, np. w przeróżnych stowarzyszeniach, grupach wsparcia czy grupach samopomocowych. Pozytywny wpływ funkcjonowania w takich organizacjach (por. Ward i Baker, 2005) zdaje się być uzależniony od tego, czy nie stanowi jedyne, bądź głównego, pola aktywności. Ważne jest to, czy oprócz licznego kręgu niepełnosprawnych znajomych i przyjaciół osoba niepełnosprawna posiada także grupę bliskich osób sprawnych (dalsza rodzina, sąsiedzi, znajomi, przyjaciele, współpracownicy), dzięki której może stawać się członkiem „zdrowej” społeczności, dążyć do tych samych celów, przekraczać własne ograniczenia, czy to przy ich wsparciu, czy też samodzielnie, ale mając za układ odniesienia styl życia osób sprawnych, a nie jedynie, czy głównie, niepełnosprawnych.

Być może najważniejszą formą aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych nie jest wcale koncentrowanie się na ograniczeniach i kompensowanie ich poprzez wyposażanie we wszelkie możliwe „narzędzia”, mające na celu upodobnienie do osób zdrowych, zgodnie z wymogami stanowiska pracy, ale właśnie podejmowanie działań skierowanych na wykorzystywanie zasobów, które posiadają, i włączanie ich w funkcjonujące wokół nich zwyczajne, można by rzec, sieci społeczne – rodzinne, sąsiedzkie, zawodowe (por. Bates i Davis, 2004; Partington, 2005). A więc chodziłoby o oddziaływania w kierunku jak najdalej posuniętej „normalizacji” i wzmacnianie wizerunku osób niepełnosprawnych jako osób tak samo aktywnych i mających licznych znajomych oraz przyjaciół, jak ich rówieśnicy, zamiast oferowania „specjalnych” działań budowanych na wizerunku osób niepełnosprawnych jako grupy „specjalnej troski”.

Literatura

- Bańka A. (2007). *Psychologiczne doradztwo karier*. Poznań: Print-B.
- Bates P., Davis, F.A. (2004). *Social capital, social inclusion and services for people with learning disabilities*. „Disability and Society” 19 (3), 195-207.
- Bąbiak J., Kaczan R., Smoczyńska K. (2008). *Jaka pomoc i dla kogo? Wsparcie indywidualne i instytucjonalne a aktywizacja zawodowa osób z ograniczeniem sprawności*. Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS/EFS (seria nt.: *Osoby z ograniczeniem sprawności na rynku pracy*).
- Brzezińska A. I. (2007). Między sprawnością a niepełnosprawnością. W: A.I. Brzezińska (red.), *Zadania rodziny i szkoły: od samodzielności dziecka do efektywności pracownika*. Seria *Przeciw wykluczaniu z rynku pracy* (t. 1, s. 13-20). Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS/EFS.
- Brzezińska A. I., Kaczan R. (2008). *Wychowanie do samodzielności: kluczowy czynnik sukcesu zawodowego osób z ograniczeniem sprawności*. Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS/EFS (seria nt.: *Osoby z ograniczeniem sprawności na rynku pracy*).

- Brzezińska A.I., Kaczan R., Piotrowski K. et al. (2008). *Uwarunkowania aktywności zawodowej osób z ograniczeniami sprawności: czynniki społeczno-demograficzne*. „Nauka” 1, 129-150.
- Erikson, E.H. (2000). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Ferguson K. M. (2006). *Social capital predictors of children's school status in Mexico*. „International Journal of Social Welfare” 15, 321-331.
- Gertler P., Levine D.I., Moretti E. (2006). *Is social capital the capital of the poor? The role of family and community in helping insure living standards against health shocks*. „CESifo Economic Studies” 52 (3), 455-499.
- Gottlieb G. (1983). *The psychobiological approach to developmental issues*. W: M.M. Haith, J.J. Campos (red.), *Infancy and developmental psychobiology* (s. 1-26). New York: John Wiley.
- Kaczan R. (2007). *Rozwój i wychowanie dziecka w wieku szkolnym*. W: A.I. Brzezińska (red.), *Zadania rodziny i szkoły: od samodzielności dziecka do efektywności pracownika*. Seria *Przeciw wykluczaniu z rynku pracy* (t. 1, s. 85-104). Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS/EFS.
- Kowalik S. (2005). *Osoby niepełnosprawne i psychologiczne aspekty ich rehabilitacji*. W: H. Sęk (red.), *Psychologia kliniczna* (tom 2, s. 273-286). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Łukowski W. (red.) (2008). *Osoby z ograniczoną sprawnością na rynku pracy – portret środowiska*. Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS/EFS (t. 2 w serii *Osoby niepełnosprawne*).
- Mach B. (2003). *Pokolenie historycznej nadziei i codziennego ryzyka. Społeczne losy osiemnastolatków z roku 1989*. Warszawa: Instytut Studiów Polityczny PAN.
- Partington, K. (2005). *What do we mean by our community?* „Journal of Intellectual Disabilities” 9 (3), 241-251.
- Pavey B. (2006). *Human capital, social capital, entrepreneurship and disability: an examination of some current educational trends in the UK*. „Disability and Society” 21 (3), 217-229.
- Schaffer H. R. (1994). *Wzajemność kontroli we wczesnym dzieciństwie*. W: A. Brzezińska, G. Lutomski (red.), *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów* (s. 125-149). Poznań: Zysk i S-ka.
- Sztompka P. (2007). *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Waddington C.H. (1957). *The strategy of the genes*. London: George Allen and Unwin.
- Ward A. C., Baker P.M.A. (2005). *Disabilities and impairments: strategies for workplace integration*. „Behavioral Sciences and the Law” (Special issue: *Corporate Culture and Disability*), 23 (1), 143-160.

Factors influencing disabled people's professional activity: personal and social capital

The following article is the second in a series (see „Nauka” 1/2008) presenting the results concerning the relationship between personal and social capital and level of life satisfaction among disabled people engaged in various professions. Personal capital is constructed on the basis of early socialization experiences within the family such as: number of responsibilities set by parents, degree of freedom, independent decision making, and parent-child relations. Social capital includes: respondent's level of education (measured by years of studies), parent's education, number of acquaintances, number of disabled people among acquaintances, family's reaction to respondent's needs and problems, and respondent's perception of family support. Personal capital is an important predictor of life satisfaction among three subject groups – those engaged in employment activities (employed, formerly employed and searching for work, presently unemployed and not searching for work). Family support was isolated as an important predictor of life satisfaction among all five groups designated by professional status.

Key words: handicapped persons, personal capital, social capital, vocational status, life satisfaction